

BOLDOG BOLDOGTALANOK: ÉLETMINŐSÉG A BALKÁN ORSZÁGOKBAN

KISS KORNÉLIA

HAPPY UNHAPPY PEOPLE: QUALITY OF LIFE IN THE BALKANS

Abstract

The Balkans, defined in this study as being a region consisting of eleven countries (Albania, Bulgaria, Bosnia-Herzegovina, Greece, Croatia, Macedonia, Montenegro, Romania, Serbia, Slovenia, and Turkey), face many social, political, and economic challenges every day, partly as a result of, and partially in connection with, EU accession. The question of how its population's general quality of life and health could be maintained or improved becomes increasingly important. The aim of the current study is to provide a picture of the quality of life in the region based upon the indicators used to measure quality of life/subjective quality of life of nations (countries), as well as upon a quantitative survey carried out in 2014.

Keywords: quality of life, welfare, subjective wellbeing, happiness, the Balkans.

Bevezetés

Az életminőség és annak az egyén által megélt vetülete, a szubjektív életminőség mind a nemzetközi, mind a hazai alap- és alkalmazott kutatások népszerű területe. Az elmúlt néhány évtizedben végzett alapkutatások során számos szerző tett kísérletet az életminőség fontosabb jellemvonásainak, működési mechanizmusának feltárására, amelynek alapjain mára megannyi, az emberi fejlődésre vonatkozó mutatószám látott napvilágot. Ezekben, a „jó élet” felé vezető úton elért pozíció meghatározását szolgáló, több pillérré épülő, komplex mutatószámokban közös az, hogy a korábban általánosan használt, a gazdasági-társadalmi fejlettséget reprezentáló objektív vagy „kemény” mutatókat az emberek élettel való elégedettségét és/vagy boldogságát számszerűsítő mutatókkal egészítik ki vagy helyettesítik.

A Balkán, amelyhez földrajzi és történeti szempontból többé-kevésbé hasonló adottságokkal rendelkező, politikai, társadalmi-kulturális és gazdasági szempontból sok vonatkozásban azonos, más aspektusokból azonban nagyon is különböző országok tartoznak, stabilitása egész Európa számára létkérdés. A régió talán legerőteljesebb és leginkább meghatározó vonása, hogy évszázadok óta Európa egyik feszültségeivel leginkább terhelt térsége, ahol a konfliktusok hosszabb-rövidebb nyugalmi periódus után újratermelődnek (REMÉNYI P. 2014). Az ókori eredetű vallási-, világnézeti és kulturális különbségek, az egyes országokat ért külső behatások, a török megszállás, a Habsburg és az orosz befolyás, a részben ezek következményeként kialakult nacionalizmus, a dél-szláv háború mind-mind okai és egyúttal következményei is a térséget egyértelműen jellemző problémáknak. Ezen „birodalomformáló”, történeti alapkövekre napjainkban igen összetett, erős politikai meghatározottságú régió épül, amely számos társadalmi, gazdasági és politikai kihívással szembesül. Ebből következően – részben az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatának kapcsán is – a Balkánon fekvő országok esetében egyre fontosabb kérdéssé válik az, hogy miként lehet lakosságának életminőségét fenntartani, illetve javítani.

Jelen tanulmány célja, hogy a leggyakrabban alkalmazott komplex mutatószámok segítségével, valamint egy 2014 nyarán végzett, a Kutatási és Technológiai Innovációs Alapból (a továbbiakban KTIA) finanszírozott kvantitatív kutatás alapján képet adjon a Balkánon

fekvő országok szubjektív életminőségéről. A tanulmány tizenegy ország, Albánia, Bulgária, Bosznia-Hercegovina, Görögország, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Románia, Szerbia, Szlovénia és Törökország – a KTIA-projekt földrajzi kereteihez illeszkedő térség – lakosságának életminőségét vizsgálja, s arra keresi a választ, hogy a sokszor negatív asszociációkkal terhelt Balkán az életminőség vonatkozásában a kedvezőtlen szótársításokra valóban „rászolgál-e”?

Az életminőség fogalma

A II. világháború utáni intenzív gazdasági növekedés és az annak következtében megjelenő régi-új társadalmi problémák az életminőség kérdését a politika fókuszába állították. Ennek köszönhetően az 1960-70-es évektől a témával kapcsolatos kutatások egész sora indult el világszerte és Magyarországon is, előbb a pszichológia (DIENER, E.–SUH, E. 1997; ARGYLE, M. 1999; DIENER, E.–SELIGMAN, E. P. 2004), a szociológia (SZIRMAI V. 2015), majd az orvostudomány, a közgazdaságtan (DOLAN, P. et al. 2008; HELLIWELL et al. 2013), a politikatudomány, a környezet-gazdaságtan, később pedig a regionális tudomány és a társadalomföldrajz (EGEDY T. 2009; MICHALKÓ G. 2010) területén is. Az életminőség iránti érdeklődés napjainkban is igen intenzív mind a tudományos szféra, mind a nemzetközi szervezetek és a politikaformálók körében, sőt egyéni szinten is. Ennek a társadalom minden szintjén megmutatózó jelentős érdeklődésnek köszönhetően a témának mára nemzetközi szinten hatalmas, de magyarországi vonatkozásban is jelentős szakirodalma van. A nagy számú alap- és alkalmazott kutatás ellenére az életminőségnek általánosan elfogadott definíciója nincsen és összetevőit és működési mechanizmusait illetően is csak igen kevés területen mutatkozik konszenzus (CUMMINS, R. A. 1997; DISSART, J.-C.–DELLER, S. C. 2000; COSTANZA, R. et al. 2007; THEOFILOU, P. 2013).

Az elmúlt évtizedekben két, élesen elkülönülő, sokáig meglehetősen kevés átfedést mutató életminőség-kutatási irányzat bontakozott ki: az egyik az objektív vagy társadalmi mutatókban megragadható életminőséget, a másik a szubjektív életminőséget helyezte vizsgálódása középpontjába (KOVÁCS B. et al. 2006).

- Az objektív életminőséghez kapcsolódó indikátorokat, az ún. szociológiai vagy társadalmi mutatókat alkalmazó életminőség-kutatások abból indulnak ki, hogy az életminőség objektíven mérhető életkörülményeink függvénye. A társadalmi mutatókat alkalmazók körében az érdeklődés középpontjában az élet objektíven megítélhető tényezőinek mérése áll, amely indexek, mutatók segítségével történik. E kutatási irányzat képviselői egyes országok, régiók, esetleg települések és társadalmi rétegek életkörülményeit bárki által jól megítélhető, világos, egzakt mutatók segítségével számszerűsítik.
- A jellemzően pszichológiai eredetű életminőség-konceptiókon alapuló, a szubjektív életminőséggel kapcsolatos kutatások az egyén életének szubjektív lenyomatával, az egyén által értékelt életkörülményekkel, az általa megélt eseményekkel, élményekkel és azoknak az egyén élet-észlelésére vonatkozó hatásaival foglalkoznak, s a (szubjektív) életminőséget az ember elégedettsége és/vagy érzései által determinált fogalomként határozzák meg. A szubjektív életminőséget vizsgáló kutatások abból indulnak ki, hogy ahhoz, hogy megismerjük az egyén életminőségét, az szükséges, hogy az egyén saját életének egészére vagy egyes részeire vonatkozó vélekedését mérjük.

Napjainkra e két kutatási irány egyre inkább egymásra talál: CUMMINS, R. A. (1997), COSTANZA, R. et al. (2007), MICHALKÓ G. et al. (2009) az életminőséget már az emberi létet meghatározó objektív tényezők és azok szubjektív tükröződésének együttes vetüle-

teként értelmezik. Az objektív tényezők közé az ún. érzékelhető, viszonylag egyszerűen mérhető, külső szemlélő által is értékelhető életkörülményeket, életfeltételeket, életszínvonalat sorolják, míg a szubjektív pillér az érintett sajátélet-értékelését, a közérzetet, az elégedettséget, a boldogságot jelenti.

A szakirodalom az életminőség objektív tényezőire jellemzően jólétként (welfare), szubjektív tényezőire jóllétként (wellbeing) hivatkozik (MICHALKÓ G. et al. 2009). A nemzetközi szakirodalomban gyakran jelenik meg az objektív tényezők vetületeként értelmezhető objective wellbeing (OWB) és a szubjektív pillér vetületeként értelmezhető subjective wellbeing (SWB) kifejezés is (MICHALKÓ G. 2010). A hazai szakirodalomban az életminőség objektív tényezőinek megnevezésére az objektív életfeltétel (KOPP M.–MARTOS T. 2011), társadalmi jólét (SZIRMAI V. 2015), szubjektív tényezőinek megnevezésére a szubjektív életminőség (MICHALKÓ G. 2010; KOPP M.–MARTOS T. 2011; KOMJÁTHY D. 2014), a szubjektív jólét (LENGYEL GY.–JANKY B. 2003), a szubjektíven átélt jó közérzet (VARGA K. 2002), a szubjektív közérzet (FEKETE ZS. 2006) kifejezés is megjelent.

Mérni, de hogyan?

Ahogy az életminőség fogalmáról vagy koncepciójáról, úgy objektív pillérének tartalmáról sincs konszenzus. Az objektív életminőség mérésével foglalkozó tanulmányok legtöbbször gazdaság- (beleértve a jövedelemmel, foglalkoztatottsággal kapcsolatos mutatókat), társadalom-, egészség- és környezetstatisztikákra épít. Az, hogy az anyagi jólét mellett érdemes-e társadalmi indikátorokat vizsgálni, vitatott: DIENER, E. és BISWAS-DIENER, R. (2002) például azt találta, hogy egy nemzet anyagi jóléte és társadalmi indikátorai között olyan erős az összefüggés, hogy pusztán az anyagi körülményeket is elegendő számításba venni az objektív életminőség megítéléséhez.

A szubjektív életminőség meghatározására; az életminőségtől, az étellel való elégedettségtől, a boldogságtól vagy más egyéb, a „jó étellel” kapcsolatos fogalmaktól való elkülönítésére és mérésére számtalan tanulmány vállalkozott, konszenzus azonban még fogalmának tekintetében sincsen.

A szubjektív életminőség fogalmát számos tanulmány (HALLERÖD, B.–SELDÉN, D. 2013, KNIGHT, K. W. et al. 2013) a *szubjektív élet tényezőire* építi. DIENER, E. (1984) meghatározásában a szubjektív életminőség tudatos és érzelmi elemeket is tartalmaz, három komponense a kellemes érzés, a kellemetlen érzés és az étellel való elégedettség. Mind az érzelmek, mind az elégedettség azt jelzi, hogy az ember milyenek értékeli az élethelyzetét és az életét. VEENHOVEN, R. (1984), aki szubjektív életminőséggel kapcsolatos koncepcióját Diener munkájára építi, korai munkáiban a jólét affektív és kognitív dimenzióját ugyancsak fontosnak tartotta. Felfogásában azonban az értékelés nem kizárólag kognitív tényező, hanem inkább egy olyan általános kép, amely két pilléren nyugszik: életünknek a „jó élet” mint olyan attribútumaival történő összevetésén (elégedettség), és azon, hogy általában véve hogyan érezzük magunkat. A Veenhoven későbbi munkáiban megjelenő boldogság a szubjektív életminőség szinonimája (KOVÁCS B. 2007).

A szubjektív életminőség-kutatás kérdőíveiben előforduló kérdések jellemzően az étellel való általános *elégedettségre és/vagy a boldogságra* vonatkoznak (DONOVAN, N. et al. 2002, KAHNEMAN, D.–KRUEGER, A. B. 2006). A szubjektív életminőség és az elégedettség, illetve a szubjektív életminőség és boldogság kifejezések azonban a szakirodalomban nagyon gyakran egymás szinonimáiként jelennek meg (EASTERLIN, R. 2001).

Az életminőség mérésével kapcsolatos nehézségeket jól mutatja, hogy a szakirodalomban a több évtizedes, számos tudományterületen napjainkig megszerzett jelentős volumenű

kutatási tapasztalat (ezeket összegzi DIENER, E. et al. 1999; ARGYLE, M. 1999; DIENER, E.–SELIGMAN, E. P. 2004 és DOLAN, P. et al. 2008 tanulmánya) ellenére sem született konszenzus arra vonatkozóan, hogy milyen fogalmak mentén, milyen módszertani apparátussal lehetne az életminőséget számszerűsíteni.

Noha a (szubjektív) életminőséggel kapcsolatosan az elmúlt évtizedekben elvégzett, nagy számú alapkutatás közül számottevő kvantitatív megkérdezéseken alapul, így nagyobb sokaságokra vonatkozó következtetések levonására is lehetőséget adna, az ezekből kirajzolódó kép bemutatására részben területi korlátok miatt, részben az igencsak ellentmondásos eredmények (DOLAN, P. et al. 2008) okán jelen tanulmányban nem térek ki.

Az életminőséggel kapcsolatosan leggyakrabban idézett alkalmazott kutatásoknak az emberi fejlődést, az életminőséget vagy annak egy-egy részterületét számszerűsíteni hivatott, jellemzően komplex mutatószámoknak napjainkban csakugyan se szeri, se száma. Ezek közül a leggyakrabban használtak, illetve a Balkánon fekvő országok szempontjából is relevánsak – a European Quality of Life Survey (EQLS), a Global Wellbeing Index (GWI), a Happy Planet Index (HPI), a Human Development Index (HDI), a Where to Be Born Index (WtBB) és a World Happiness Report (WHR) – jellemzőit az 1. táblázatban mutatom be.

Az 1. táblázatban szereplő, egyes országok lakosságának életminőségét és/vagy szubjektív életminőségét számszerűsíteni hivatott indexekről a következő általános megállapításokat tehetjük:

- egy részük alapkutatásokon nyugszik,
- nélkülözik az egységes fogalmi és koncepcionális rendszert, ebből adódóan
 - gyakran elnevezésükben is ellentmondásosak,
 - a vizsgált indexek közül gyakorlatilag nincs kettő, amelyben az életminőség és/vagy a szubjektív életminőség fogalma, illetve tényezői azonosak lennének,
 - az indexek többsége egymással nehezen elegyíthető, önkényesen kiválasztott és súlyozott komponensekből tevődik össze (MICHALKÓ G. et al. 2014),
 - tartalmuk igen jelentősen igazodik az azt készítő szervezet alapvető céljaihoz, tevékenységének fókuszához, így túlnyomó részük az életminőség/szubjektív életminőség csak bizonyos aspektusait képes számszerűsíteni.
- a jelenleg használt indexek, ahogyan azt HUPPERT, F. A. és SO, T. T. C. (2013) is kiemeli, az objektív mutatókra helyezik a hangsúlyt,
- a szubjektív életminőséget az étellel való általános elégedettségre és/vagy a boldogságra vonatkozó kérdéssel mérik,
- a legtöbb index nem tekint vissza különösebben hosszú múltra,
- az egyes indexek mögött álló életminőség- és szubjektív életminőség-koncepciók, illetve az előállításhoz alkalmazott módszertan több esetben is jelentősen módosult, amely a hosszabb távú adatsorok elemzését nem teszi lehetővé.

Fentiek következtében a DOLAN, P. et al. (2008) által az alapkutatásokra vonatkozóan megfogalmazott gyengeségek – a szubjektív életminőség tényezőivel kapcsolatosan számos, egymásnak ellentmondó kutatási eredmény született. A szubjektív életminőségre vélhetően az eddigi kutatásokban nem vizsgált tényezők is hatnak, amelyeknek a közölt kutatási eredményekre is lehet hatása, illetve a szubjektív életminőség és a vele kapcsolatba hozható tényezők közötti ok-okozati kapcsolatok irányáról meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre – az alkalmazott kutatások esetén még karakterisztikusabban jelennek meg.

A jelen tanulmányban vizsgált komplex életminőség-, illetve szubjektív életminőség mutatók legjelentősebb erőssége egyben legjelentősebb gyengesége is. Amellett ugyanis, hogy nemzetközi összehasonlításra alkalmasak, legtöbbjük azonos súllyal figyelembe vett

Az objektív és szubjektív életminőséget leíró indexek főbb jellemzői
 Characteristics of objective and subjective life quality indices

Megnevezés	A kutatást végző szervezet neve	Az adatfelvétel éve	Az index tartalma és jellemzői	Az index jellege	Alkalmazott minta-méret, és a megkérdezés módjára*	A vizsgált országok száma*
EQLS	Eurofound	2003, 2007, 2012	68 kérdésből álló kérdőív, amelyből 26 a „szubjektív jólétre” vonatkozik. A további kérdések jelentős része a szubjektív életminőséget befolyásoló tényezők (foglalkoztatás, lakhatás, életkörülmények, család, egészség, munka/pihenés egyensúlya stb.) azonosítását szolgálja.	Objektív és szubjektív.	Országonként legalább 1000 fős minta, személyes megkérdezéssel.	34
GWI	Gallup	2013	10 kérdésből álló kérdőív, amely a jólét öt tényezőjét (célok, társadalmi, pénzügyi, közösségi és fizikai jólét) vizsgálja. Az egyes országokat aszerint sorolja három kategóriába, hogy lakói e jólét-dimenziókat 1–5-ig terjedő skálán hogyan értékelik.	Szubjektív.	Telefonos vagy személyes megkérdezés, országonként jellemzően minimum 1000 fős mintán. Összesen 134 ezer megkérdezett.	135
HPI	New Economics Foundation	2006, 2009, 2012	Három tényező: várható élettartam, jólét, ökológiai lábnyom. Az index ezek felhasználásával, matematikai-statisztikai képlet alapján készül.	Objektív és szubjektív.	Gallup World Poll	151
HDI	United Nations Development Programme	1990–2013 évente	Három tényező: egészség (születéskor várható élettartam), életszínvonal (GDP/fő) és iskolázottság (az analfabétizmus és a különböző iskolai szinteken végzetek aránya).	Objektív.		187
WBBI	The Economist Intelligence Unit	2005	Kilenc tényező: anyagi jólét, egészség, politikai stabilitás és biztonság, családi kapcsolatok, közösségi élet, klíma és földrajzi elhelyezkedés, biztos munka, politikai szabadság, szubjektív nemek közötti egyenlőség.	Objektív	nincs adat	111
WHR	United Nations Sustainable Development Solutions Network	2012, 2013	Hat tényező: GDP/fő, várható egészséges évek száma, társadalmi támogatottság, korrupció, szolidaritás, döntési szabadság. Az index ezek kombinációjából súlyozással készül.	Objektív és szubjektív.	Gallup World Poll	156

* A táblázat csillaggal jelölt oszlopokban szereplő adatok az utolsó adatfelvételre vonatkoznak.

Forrás/Source: EC 2013; Eurofound 2013a-c, 2014b-d; Gallup 2014; NEF 2014; <http://www.happyplanetindex.org/>; UNDP 2014; KEKIC, L. 2012; HELLIWELL, J. et al. 2013 alapján saját szerkesztés

azonos tényezők mentén vizsgálja az egyes országoknak a „jó élet” felé vezető úton elért eredményeit. Azt, hogy a „jó életnek” vannak megkérdőjelezhetetlen fontosságú tényezői, számos kutatás igazolta, ugyanakkor a politikai vagy a társadalmi-kulturális különbségek, az egyén jellemzői, vagy az egyéni élethelyzetek is jelentősen módosíthatják azt, hogy az egyes életminőség- és szubjektív életminőség tényezők akár a társadalom, akár az egyén szintjén valóban fontosak-e, s ha igen, milyen súllyal esnek abban latba. Az életminőségnek és a szubjektív életminőségnek a földrészenként, régióként vagy akár országonként eltérő tényezői, működési mechanizmusai további kutatások elvégzésének szükségességére, valamint arra hívják fel a figyelmet, hogy az aggregált fejlődési mutatókban az egyes életminőség-tényezők szerepét, súlyát érdemes legalábbis vizsgálat tárgyává tenni.

A komplex életminőség-mutatókat a fentiek miatt sok kritika érte (WOLFF, H. et al. 2011; WU, J. 2013), talán ennek is köszönhető, hogy sem a csaknem kétezer indikátorból álló World Bank adatbázisban, sem a CIA World Factbookban nem szerepel egyetlen komplex életminőség- vagy szubjektív életminőség mutató sem. HUPPERT, F. A. és SO, T. T. C. (2013: 855) szerint az életminőség számszerűsítése tekintetében „a jövőt a szubjektív életminőség mélyebb dimenzióinak vizsgálata és megértése jelenti, például annak a vizsgálata, hogy a szubjektív életminőséget hogyan befolyásolják a társadalmi-gazdasági tényezők, a kulturális értékek, a hosszú távú változások vagy a politikai hatások”.

A Balkánon élők szubjektív életminősége a komplex indexek alapján

A szubjektív életminőség bemutatása előtt röviden tekintsük át a Balkán országainak legfontosabb statisztikai, demográfiai és gazdasági mutatóit (2. táblázat).

2. táblázat – Table 2

A Balkán országok általános jellemzői (2013)
Basic data on Balkan states (2013)

	Terület (km ²)	Lakosság- szám (fő)	Városi lakos- ság aránya (%)	GDP/fő (PPP, USD)	Munkanélküli- ségi ráta (%)
Albánia	28 750	2 773 620	55	10 374	16,0
Bosznia- Hercegovina	51 210	3 829 307	39	9 536	28,4
Bulgária	111 000	7 265 115	73	15 732	12,9
Görögország	131 960	11 032 328	77	25 705	27,3
Horvátország	56 590	4 252 700	58	21 366	17,7
Macedónia	25 710	2 107 158	57	11 612	29,0
Montenegró	13 810	621 383	64	14 132	19,8
Románia	238 390	19 963 581	54	18 991	7,3
Szerbia	88 360	7 163 976	55	13 020	22,2
Szlovénia	20 270	2 060 484	50	28 996	10,2
Törökország	783 560	74 932 641	72	19 020	10,0

Forrás/Source: World Bank

Az életminőség mérésével kapcsolatban az előző fejezetben ismertetett mutatószámok szerint a Balkánon fekvő országok lakosságának (szubjektív) életminősége változatos,

összességében azonban nem túl kedvező képpel jellemezhető. A 3. táblázatban, ahol lehetséges, az egyes, az életminőséggel/szubjektív életminőséggel kapcsolatosan gyakran hivatkozott életminőség-mutatók azon elemeit szerepeltetem, amelyek a KTIA-projekt során használt – a korábban idézett veenhoveni meghatározással összhangban levő, vagyis a boldogsággal azonosított – szubjektív életminőség fogalomhoz a legközelebb állnak.

3. táblázat – Table 3

A Balkánon fekvő országok helye a komplex életminőség/szubjektív életminőség mutatók alapján
Position of Balkan states by the most regularly applied complex quality of life and subjective wellbeing indices

	EQLS 2014	GWI 2014	HPI 2012	HDI 2014	WtBB 2013	WHR 2013
Albánia	n.a.	47	5,3 (73.)	0,716 (95.)	n.a.	5,55 (62.)
Bosznia-Hercegovina	n.a.	39	4,7 (104.)	0,731 (86.)	n.a.	4,81 (107.)
Bulgária	6,3 (27.)	45	4,2 (120.)	0,777 (58.)	5,73 (61.)	3,98 (144.)
Görögország	6,5 (26.)	47	5,8 (52.)	0,853 (29.)	6,65 (34.)	5,43 (70.)
Horvátország	7,3	39	5,6 (62.)	0,812 (47.)	6,06 (46.)	5,66 (58.)
Macedónia	7,2	54	4,2 (127.)	0,732 (84.)	n.a.	4,57 (118.)
Montenegró	7,6	39	n.a.	0,789 (51.)	n.a.	5,30 (80.)
Románia	7,0 (21.)	52	4,9 (92.)	0,785 (54.)	5,85 (56.)	5,03 (90.)
Szerbia	7,1	50	4,5 (112.)	0,745 (77.)	5,86 (54.)	4,81 (106.)
Szlovénia	7,1 (18.)	59	6,1 (45.)	0,874 (25.)	6,77 (32.)	6,06 (44.)
Törökország	6,9	43	5,5 (67.)	0,759 (69.)	5,95 (51.)	5,34 (77.)
Megjegyzés	Boldogság – Átlag 1-10 (helyezés az EU 27-en belül)	A lakosság azon része (%), amely legalább egy szubjektív életminőség-tényezőt jóra értékelt	„Szubjektív életminőség” = A lehető legjobb élet (Gallup – Átlag 1-10 helyezés)	HDI – Átlag 0,000-1,000 (helyezés)	WtBB Index – Átlag 1-10	„Boldogság” = A lehető legjobb élet (Gallup – Átlag 1-10 helyezés)

Megjegyzés: a táblázatban sötétszürkével az adott index tekintetében a legmagasabb harmadba tartozó, világosszürkével a legalacsonyabb harmadba tartozó országok kerültek kiemelésre.

Forrás/Source: Eurofound 2013a-c, 2014b-d; Gallup 2014; NEF 2014; <http://www.happyplanetindex.org/>; UNDP 2014; KEKIC, L. 2012; HELLIWELL, J. et al. 2013

Az European Quality of Life felmérés kérdőívét a vizsgálat legutolsó évében, 2012–13-ban az Európai Unió akkor még 27 tagországa mellett további hét, részben a tanulmányban is vizsgált országban (Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia, Törökország) is lekérdezték (EC 2013, Eurofound 2013a-b, 2014b-d). A kutatás során vizsgált boldogság-mutató (vagyis az, hogy a megkérdezett mindent egybevetve, mennyire érzi boldognak magát egy 1-től 10-ig terjedő skálán) Montenegróban, Horvátországban és Macedóniában a legmagasabb, és Törökországban, a mély gazdasági válsággal sújtott Görögországban és Bulgáriában a legalacsonyabb. A vizsgált régióban fekvő legboldogabbnak tekinthető

Montenegró boldogságszintje csupán valamivel több, mint 1,0 ponttal marad el a kontinens legboldogabb országának számító Dánia boldogság-átlagértékétől. Bulgária boldogságszintje a vizsgált 34 ország közül a legalacsonyabb volt.

A Gallup Global Wellbeing Indexében az egyes szubjektív életminőség tényezőket a megkérdezettek 1-től 5-ig terjedő skálán értékelik, majd a megkérdezetteket három csoportba sorolják: a jól boldoguló, a problémás és a szenvedő csoportra (GALLUP 2014). A 3. táblázat a régió országai lakosságának azon hányadára vonatkozó adatokat tartalmazza, amely a vizsgált ötből legalább egy szubjektív életminőség tényezőt jóra értékelt. A Gallup által végzett kutatás szerint az összességében legmagasabb szubjektív életminőség-szinttel Szlovénia jellemezhető, amelyet Macedónia, Románia és Szerbia követ. Törökország, valamint Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Montenegró ezen felmérés alapján a régió legkevesbé jól teljesítő országai: utóbbiakban a lakosság csupán négytizede nyilatkozott úgy, hogy céljai, társadalmi jólléte, pénzügyi jólléte, közösségi-, illetve fizikai jólléte közül minimum egyben jónak értékeli a helyzetét.

A három részmutatóra épülő Happy Planet Index „szubjektív életminőség” részindexe alapján Szlovénia, Görögország, Horvátország és Törökország a régió szubjektív életminőség tekintetében legjobban, és Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Bulgária és Macedónia a régió legkevesbé jól teljesítő országa (NEF 2014). (A Gallup World Poll-ból származó részindexet az életrétra kérdéssel mérik: ehhez a megkérdezettet arra kérik, hogy helyezze el magát egy olyan létrán, ahol a 0. lépcsőfok a lehető legrosszabb, a 10. a lehető legjobb életet képviseli.) A 151 vizsgált ország közül a legjobban teljesítő balkáni ország vagyis Szlovénia a 45., a legrosszabbul teljesítő Macedónia a 127. helyet foglalja el.

A Human Development Index az egészség, az életszínvonal és az iskolázottság alapján méri az egyes országok fejlettségét (UNDP 2014). Mivel az index a szubjektív életminőségre vonatkozó elemet nem tartalmaz, ezért csupán az összesített index alapján vonhatók le következtetések. A három objektív életminőség-mutató alapján készített HDI-index szerint a Balkánon fekvő országok közül legfejlettebbnek Szlovénia, Görögország, Horvátország és Montenegró, a legkevesbé fejlettnék Szerbia, Macedónia, Bosznia-Hercegovina és Albánia tekinthető. Szlovénia 187 országból elért 25. és Görögország 29. helyezése meglehetősen figyelemreméltó, ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ennek a mutatónak nincs az egyén értékítéletét tükröző része.

Az összesen 80 országra összeállított Where to Be Born Index módszertanáról korlátozott információ áll rendelkezésre (KEKIC, L. 2012), így bár az indexnek többek között az étellel való általános elégedettség is része, az egyes országok pozíciója csak összesített teljesítményük alapján értékelhető. Az 1-től 10-ig terjedő skálán mért index alapján a legélhetőbb balkáni országnak Szlovénia (6,77) és Görögország (6,65), míg a legkevesbé élhetőnek Románia (5,85) és Bulgária (5,73) bizonyul. Ezen index alapján a Balkán-félszigeten fekvő országok a 80 országból álló lista középmezőnyében foglalnak helyet.

A World Happiness Report 2013 adatbázisa alapján – amelyben a boldogság elnevezéssel szereplő, de inkább az étellel való általános elégedettségre vonatkozó szubjektív életminőség-mutató a HPI-hez hasonlóan a Gallup World Poll létrakérdése alapján kerül értékelésre – a Balkánon fekvő országok többsége a világ „legboldogabb” térségétől leszakadva foglal helyet (HELLIWELL, J. et al. 2013). Egyedül Szlovéniának sikerült a nemzetközi mezőnyben viszonylag kedvező pozíciót szerezni, 2013-ban a 44. helyen állt. Horvátország, Albánia, Görögország, Törökország, Montenegró és Románia a leszakadó középmezőnyt képviselik, míg Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Bulgária a boldogság tekintetében a legkedvezőtlenebb mutatókkal rendelkeznek.

A fenti indexek alapján – globális és európai összehasonlításban egyaránt – a Balkán életminősége jelentős lemaradást mutat. Összességében a vizsgált régió országai közül a leg-

jobban teljesítők Szlovénia, Horvátország és Görögország, a legkevésbé jól teljesítők Macedónia, Bulgária és Bosznia-Hercegovina. Az eredmények értékelésénél a komplex életminőség-mutatóknak a tanulmányban bemutatott gyengeségei – különösen az, hogy e mutatókban az objektív tényezők dominálnak, – illetve az a tény, hogy a bennük szereplő szubjektív életminőség mutatók inkább az elégedettséggel kapcsolatos kérdésre épülnek – nem hagyhatók figyelmen kívül.

A szubjektív életminőség a Balkán kvantitatív kutatás alapján

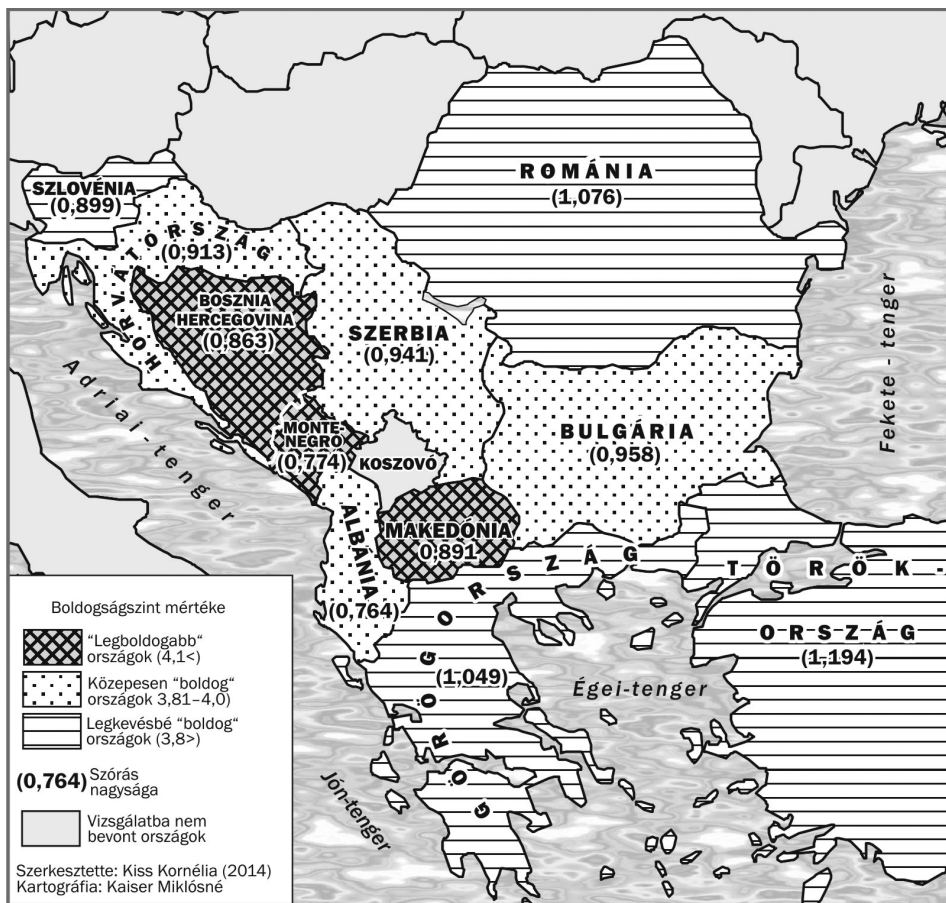
A KTIA-projektben alkalmazott szubjektív életminőség fogalmát érzésekben, hangulatokban megragadható, hosszabb távon is viszonylag állandó mutatóként, a *boldogság szinonimájaként* határoztuk meg. Ezt többek között az indokolta, hogy

- a szubjektív életminőség mérése számos nemzetközi kutatásban a boldogság felmérésével történik (VEENHOVEN, R. 2009),
- a 11 országra kiterjedő kutatás során létrehozott kérdőív szerkesztésekor olyan kérdések összeállítására törekedtünk, amelyek könnyen értelmezhetőek, közérthetőek, egyértelműen ültethetőek át az egyik nyelvről a másikra,
- a másodlagos kutatás során feltárt adatok azt sugallták, hogy a régió országainak fejlettsége messze elmarad az európai átlagtól. Ahogy az a szubjektív életminőség és az életminőség mérést bemutató részben látható volt, a nemzetközi szervezetek által kialakított, fejlődéssel, életminőséggel, elnevezésében vagy tartalmában is a szubjektív életminőséggel kapcsolatosan leggyakrabban hivatkozott mutatószámok jellemzően az életkörülményekről adnak képet. Még ha elnevezésük arra is utal, hogy az életminőség szubjektív oldalát kívánják számszerűsíteni, valójában inkább vagy az objektív pillér elemeit tömörítik egy mutatóba vagy az objektív és a szubjektív életminőség aggregált mutatói vagy a szubjektív életminőség kognitív oldalát számszerűsítik. A boldogságra vonatkozó kérdéssel lehetőség nyílt arra, hogy az életminőség szubjektív vetületéről, annak is – a például Diener vagy Veenhoven szerint mindent felülíró – affektív oldaláról kapjunk elsődleges információt.

Az adatfelvétel 2014 nyarán történt, koordinátora a GfK Hungária volt. A telefonos megkérdezés (a továbbiakban Balkán kvantitatív kutatás) során egyszerű kvótás mintavételt alkalmaztak, a kor és nem szerinti felállított kvótákat az egyes országok lakosságának alapmegoszlásai alapján alakították ki. A nemre és korra vonatkozó kérdések mellett a kérdőívben további két demográfiai változó szerepelt: az iskolai végzettség, valamint a megkérdezett lakóhelyének típusa. A megkérdezés országonként 1000-1000 fős mintán, összesen 11 000 megkérdezett részvételével zajlott, minden országban egy nyelven, az ország hivatalos nyelvén történt a megkérdezés.

A Balkán kvantitatív kutatás alapján a vizsgált országok lakosságának boldogsággal azonosított szubjektív életminősége jónak tekinthető: a 11 000 fő körében történt adatfelvétel alapján a megkérdezettek saját boldogságával kapcsolatos kérdésre adott válaszainak átlaga – az 1-től 5-ig terjedő skálán – a teljes mintában 3,92 volt (1. ábra).

Szubjektív életminőségüket a vizsgált tizenegy országból négy ország esetében a megkérdezettek legalább jóra (4,00) értékelték, a régió „legboldogabb” országai Bosznia-Hercegovina (4,21), Macedónia (4,16) és Montenegró (4,13). A Balkánon fekvő országok közül a legkevésbé boldogok Görögország (3,55), Szlovénia (3,72), valamint Törökország és Románia (3,80-3,80) lakói, vagyis azok, akik a 11 ország közül a legtehetősebbekben, a gazdaságilag legfejlettebbekben élnek. Szubjektív életminőségüket az 1-től 5-ig terjedő

1. ábra A vizsgált régió országainak szubjektív életminősége
Figure 1 Subjective wellbeing in the investigated countries

Forrás: Balkán kvantitatív kutatás (2014) alapján saját szerkesztés, grafika: Kaiser Miklósné
Source: own compilation based on Balkan Quantitative Research (2014), designed by Miklós Kaiserné

skálán a régió legboldogabbnak tekinthető országának lakói 0,66-dal magasabbra értékelték, mint a régió legkevésbé boldognak tekinthető országának lakói.

Mivel az 1–5 skálán mért boldogságszint, mint statisztikai változó nem volt normális eloszlású (a Kolmogorov–Smirnov statisztika értéke a boldogságszint esetében 0,239 / $df = 10988$, $sig. = 0,000/$) és a szórászhomogenitás feltétele sem teljesült a Levene-teszt alapján (a Levene tesztstatisztika értéke 15,014, $df_1 = 10$, $df_2 = 10975$, $sig. = 0,000$), így az 1. ábrán látható eltérések általánosíthatóságát a Balkánon fekvő országok teljes lakosságára a varianciaanalízis nem parametrikus párájának tekinthető Kruskal-Wallis teszttel vizsgáltam. A nullhipotézisre vonatkozó teszt alapján ($Chi_2 = 419,325$, $df = 10$ és $sig. = 0,000$) a részsokaságok eloszlása nem egyezett meg, amiből az a következtetés adódik, hogy a vizsgált országok boldogságszintjei – illetve a teszt feltételei szerint a boldogság, mint ötfokozatú skálán mért változó eloszlása legalább két vizsgált ország esetében – szignifikánsan különbözik egymástól. A részletes páronkénti vizsgálat alapján a régió teljes lakosságra vonatkozóan is az a következtetés adódik, hogy a görögök és a szlovénok a legboldogtalanabbak.

Ennek feltételezhető oka az országok elhúzódó gazdasági válsága, de akár az is lehet, hogy mind Görögország, mind Szlovénia – mint az Európai Unió tagállamainak – lakói máshoz, másként viszonyítják saját helyzetüket, életüket, mint az Unióhoz később csatlakozott országokban vagy annak még nem tagországjaiban élők. Eredményeim alapján Bosznia–Hercegovina, Macedónia és Montenegró lakosait mondhatjuk a legboldogabbaknak.

A Balkán kvantitatív kutatás 11 000 fős mintáján végzett vizsgálat eredményei az életminőséggel/szubjektív életminőséggel kapcsolatosan leggyakrabban hivatkozott mutatók közül leginkább az European Quality of Life Survey boldogságra vonatkozó eredményeivel vethetők össze. A Balkán kvantitatív kutatásból származó adatok és a EQLS-adatbázis összevethetőségét két tényező korlátozza: az egyik, hogy az EQLS adatai 2012/13-ban, a Balkán kvantitatív kutatás adatai 2014 nyarán kerültek rögzítésre, a másik, hogy az EQLS adatbázisában a tanulmányban vizsgált 11 országból csak kilence áll rendelkezésre adat. Albániára és Bosznia-Hercegovinára az EQLS-felmérés nem terjed ki. Az adatokat összehasonlítva látható, hogy négy ország – Bulgária, Horvátország, Románia és Szlovénia – kivételével az adatok összhangban vannak. A felsorolt négy ország közül Bulgária a Balkán kvantitatív kutatás tanúsága szerint jobb, a többi három ország rosszabb pozícióban van, mint az EQLS adatai alapján. Az eltérésnek vélhetően módszertani és/vagy értelmezés-eltérési okai vannak, de szerepet játszhat benne az is, hogy az EQLS adatfelvétele 2012-13-ban, a Balkán kvantitatív kutatás 2014 nyarán zajlott. A Global Wellbeing Index, a Human Development Index és a Where to Be Born Index jóllét-értelmezése és/vagy módszertana jelentősen különbözik a Balkán kvantitatív kutatás során alkalmazott szubjektív életminőség értelmezéstől, illetve módszertantól, a Happy Planet Index-ben és a World Happiness Report-ban a jóllétet olyan létrán mérik, amelynek legalsó foka a lehető legrosszabb, legfelső foka a lehető legjobb életet szimbolizálja. Az adatok összehasonlításához a Balkán kvantitatív kutatásból származó boldogságszinteket 1-től 10-ig terjedő skálára transzformáltam.

Azt, hogy a Balkánon fekvő országok lakóinak boldogsággal azonosított szubjektív életminősége jónak tekinthető, a Balkán kvantitatív kutatás mellett az EQLS, de néhány további életminőség-, és szubjektív életminőség-index, és más kutatások (például RADOVANOVIC, B. 2013; Hungarostudy 2013) is egyértelműen megerősítik. A 3. táblázatban szereplő azon indexek, amelyekben a szubjektum, az egyén értékelése szerepet kap (az EQLS mellett például a HPI és a WHR), világosan mutatják, hogy a Balkán lakóinak szubjektív életminősége (illetve közülük a „boldogabbaké”) nem marad el jelentősen a globális vagy európai rangsorokban legjobb helyezést felmutatók szubjektív életminőségétől. (Az EQLS boldogságindexben első helyen szereplő Dánia 8,22-es, a Balkánon fekvő országok közül legjobban teljesítő Montenegró 7,6-es boldogságindexszel jellemezhető.) A boldogsággal azonosított szubjektív életminőség tekintetében a Balkánon fekvő országok a magyarországi adatokkal való összevetésben is jól teljesítenek: a Hungarostudy 2013-as felmérése alapján a magyarok boldogságszintje az 1-től 10-ig terjedő skálán 6,85, ezt az értéket az EQLS-ben szereplő kilenc balkáni ország közül hét, a Balkán kvantitatív kutatásból származó adatbázisban szereplő minden balkáni ország boldogságszintje meghaladja. (Az eredmények összevethetőségét az eltérő adatbázisból származó adatok korlátozzák.)

Összefoglalás

Noha a tanulmányban bemutatott, az életminőséget számszerűsíteni hivatott komplex indexek alapján – globális és európai összehasonlításban egyaránt – a Balkán életminősége jelentős lemaradást mutat, a boldogsággal azonosított szubjektív életminőség tekintetében

a Balkánon fekvő országok lakóinak az 1-től 5-ig terjedő skálán mért szubjektív életminősége jónak mondható. Kutatásom arra is rámutatott, hogy a 11 ország alkotta balkáni régió – a társadalmi-politikai helyzetéhez, a jelenlegi gazdasági pozíciójához vagy éppen versenyképességi mutatóihoz hasonlóan – a szubjektív életminőség tekintetében sem egy-egy. A KTIA-projekt keretében elvégzett Balkán kvantitatív kutatás tanúsága szerint a régióban élők közül a görögök és a szlovének a legkevésbé boldogok, míg a Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában és Montenegróban élők a legboldogabbak.

A Balkán kvantitatív kutatásból származó adatok elemzése megerősíti MORRISON, M. et al. (2010) azon kijelentésének létjogosultságát, miszerint az országnak, ahol élünk, megkerülhetetlen hatása van az életünkre. A Balkánon fekvő egyes országok boldogságszintjeiben levő különbségeket az elvégzett statisztikai elemzések egyértelműen bizonyították. A kvantitatív kutatás alapján a vizsgált országok közül a legboldogabb Bosznia-Hercegovina (8,42) és a legkevésbé boldog Görögország (7,10) boldogságszintjének különbsége 1,32. Az eredmény összhangban van a 3. táblázatban szereplő további életminőség-, szubjektív életminőség mutatók szempontjából a legjobban, illetve legkevésbé jól teljesítő országokra számított különbségekkel.

Azt, hogy a Balkánon fekvő országok lakóinak szubjektív életminősége nem marad el jelentősen Európa – életkörülményeket tekintve – „jobb”, „fejlettebb” részén élők szubjektív életminőségétől, mind a komplex indexek, mind a Balkán kvantitatív kutatás eredményei megerősítik: a Balkánon élők saját életüket, saját szemüvegükön keresztül viszonylag jónak ítélik meg.

Az életminőség fenntartása és javítása egy nemzet egésze szempontjából számos pozitív hatással járhat: javíthatja a termelékenységet, csökkentheti az egészségügyi kiadásokat. Arra, hogy a Balkánon fekvő országok esetében miként tartható fenn vagy javítható az életminőség, e tanulmány – a terjedelmi korlátok miatt – nem adhatott választ. A KTIA-kutatás keretében alkalmazott kérdőív további kérdései ugyanakkor éppen ennek a kérdésnek a megválaszolására voltak hivatottak: azt vizsgálták, hogy a különböző külső körülmények és az egyén individuális jellemzői mennyiben és hogyan hatnak az életminőségre.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányban közreadott eredményeket megalapozó vizsgálat „A regionális jóllét és wellness koncepciók alkalmazási lehetőségei és IKT-támogatással megvalósuló fejlesztési lehetőségei a Balkánon” című, a Kutatási és Technológiai Innovációs Alapból finanszírozott KTIA_AIK_12-1-2013-0043 kutatás keretében zajlott.

KISS KORNÉLIA

Budapesti Metropolitan Főiskola, Turizmus, Szabadidő és Szálloda Intézet, Budapest
kkiss@metropolitan.hu

IRODALOM

- ARGYLE, M. 1999: Causes and Correlation of Happiness. In: KAHNEMAN, D.–DIENER, E.–SCHWARZ, N.: Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology. Russel Sage Foundations, New York. pp. 353–373.
COSTANZA, R.–FISHER, B.–ALI, S.–BEER, C.–BOND, L.–BOUMANS, R.–DANIGELIS, N. L.–DICKINSON, J.–ELLIOTT, C.–FARLEY, J.–GAYER, D. E.–MACDONALD GLENN, L.–HUDSPETH, T.–MAHONEY, D.–MCCAHILL,

- L. – MCINTOSH, B. – REED, B. – RIZVI, S. A. T. – RIZZO, D. M. – SIMPATICO, T. – SNAPP, R. 2007: Quality of life: An approach integrating opportunities, human needs, and subjective well-being. – *ECOLOGICAL ECONOMICS* 6. 1. pp. 267–276.
- CUMMINS, R. A. 1997: The Comprehensive Quality of Life Scale – Adult (ComQol-A5), (5th Ed.). – School of Psychology, Deakin University, Melbourne. 64 p.
- DIENER, E. (1984): Subjective well-being. – *Psychological Bulletin* 95. 3. pp. 542–575.
- DIENER, E. – BISWAS-DIENER, R. (2002): Will Money Increase Subjective Well-Being? – A Literature Review and Guide to Needed Research. – *Social Indicators Research* 57. pp. 119–169.
- DIENER, E. – SELIGMAN, E. P. 2004: Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being. – *American Psychological Society* 5. 1.
- DIENER, E. – SUH, E. 1997: Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. – *Social Indicators Research* 40. pp. 189–216.
- DIENER, E. – SUH, E. M. – LUCAS, R. M. – SMITH, H. L. 1999: Subjective well-being: Three decades of progress. – *Psychological Bulletin* 125. 2. pp. 276–302.
- DISSART, J.-C. – DELLER, S. C. 2000: Quality of Life in the Planning Literature. – *Journal of Planning Literature* 15. 1. pp. 135–161. <http://jpl.sagepub.com/content/15/1/135.full.pdf>.
- DOLAN, P. – PEASGOOD, T. – WHITE, M. 2008: Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. – *Journal of Economic Psychology* 29. 1. pp. 94–122.
- DONOVAN, N. – HALPERN, D. – SARGEANT, R. (2002): Life satisfaction? The state of knowledge and implications for government. – [N.h.] 64 p.
- EASTERLIN, R. (2001): Income and happiness: towards a unified theory. – *The Economic Journal* 111. pp. 465–484.
- EGEDY T. 2009: Városrehabilitáció és életminőség. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 152 p.
- Eurofound 2013a: Quality of life in enlargement countries. Third European Quality of Life Survey – Montenegro. – Publications Office of the European Union, Luxembourg. 16 p.
- Eurofound 2013b: Quality of life in enlargement countries. Third European Quality of Life Survey – Serbia. – Publications Office of the European Union, Luxembourg. 16 p.
- Eurofound 2013c: Quality of life in Europe: Trends 2003–2012. – Publications Office of the European Union, Luxembourg. 2 p.
- Eurofound 2014b: Trends in quality of life – Croatia: 2007–2012. – Publications Office of the European Union, Luxembourg. 74 p.
- Eurofound 2014c: Trends in quality of life – Former Yugoslav Republic of Macedonia: 2007–2012. – Publications Office of the European Union, Luxembourg. 86 p.
- Eurofound 2014d: Trends in quality of life – Turkey: 2003–2012. – Publications Office of the European Union, Luxembourg. 100 p.
- European Commission 2009: GDP and beyond: Measuring progress in a changing world. COM (2009) 433 final. – Commission of the European Communities, Brussels.
- FEKETE Zs. 2006: Életminőség. Koncepciók, definíciók, kutatási irányok. In: UTASI Á. (szerk.): A szubjektív életminőség és forrásai. Biztonság és kapcsolatok. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. pp. 277–301.
- Gallup Healthways 2014: State of Global Wellbeing. 124 p.
- HALLERÖD, B. – SELDÉN, D. (2013): The Multi-dimensional Characteristics of Wellbeing: How Different Aspects of Wellbeing Interact and Do Not Interact with Each Other. – *Social Indicators Research* 113. pp. 807–825.
- HELLIWELL, J. – LAYARD, R. – SACHS, J. (eds.) 2013: World Happiness Report 2013. – UN Sustainable Development Solutions Network, New York. 172 p.
- Hungarostudy 2013: Kutatások. <http://www.hungarostudy.hu/index.php/2014-04-07-17-21-12/hungarostudy-2013/view/form>.
- HUPPERT, F. A. – SO, T. T. C. 2013: Flourishing Across Europe: Application of a New Conceptual Framework for Defining Well-Being. – *Social Indicators Research* 11. pp. 837–861.
- KAHNEMAN, D. – KRUEGER, A. B. (2006): Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. – *Journal of Economic Perspective* 20. 1. pp. 3–24.
- KEKIC, L. 2012: The Lottery of Life. <http://www.economist.com/news/21566430-where-be-born-2013-lottery-life>.
- KNIGHT, K. W. – ROSA, E. A. – SCHOR, J. B. (2013): Could working less reduce pressures on the environment? A cross-national panel analysis of OECD countries, 1970–2007. – *Global Environmental Change* 23. 4. pp. 691–700.
- KOMJÁTHY D. 2014: A szubjektív életminőség vizsgálata Budapest v. és XIX. kerületének példáján. – *Földrajzi Közlemények* 138. 4. pp. 322–333.
- KOPP M. – MARTOS T. 2011: A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jólét, életminőség viszonya. Készült a Jövő Nemzedékek Állampolgári Biztosának megbízásából, 2011. január. Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság, Budapest. 26 p.
- KOVÁCS B. (2007): Életminőség – boldogság – stratégiai tervezés. – *Polgári Szemle* 3. 2.

- KOVÁCS B.–HORKAY N.–MICHALKÓ G. 2006: A turizmussal összefüggő életminőség-index kidolgozásának alapjai. – *Turizmus Bulletin* 10. 2. pp. 19–26.
- LENGYEL GY.–JANKY B. 2003: A szubjektív jólét társadalmi feltételei. – *Esély* 1. pp. 3–25.
- MICHALKÓ G. 2010: Boldogító utazás. A turizmus és az életminőség kapcsolatának magyarországi vonatkozásai. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 122 p.
- MICHALKÓ G.–KISS K.–KOVÁCS B. 2009: Boldogító utazás: a turizmus hatása a magyar lakosság szubjektív életminőségére. – *Tér és Társadalom* 23. 1. p. 1–17.
- MICHALKÓ G.–TEVELI-HORVÁTH D.–SÜLYÖK J.–KISS K.–JANCSIK A. 2014: A balkán(i)ság turisztikai reprezentációjának jóléti dimenziói. – *Turizmus Bulletin* 16. 2. pp. 42–50.
- MORRISON, M.–TAY, L.–DIENER, E. 2010: Subjective Well-Being and National Satisfaction: Findings from a Worldwide Survey. – *PSYCHOLOGICAL SCIENCE* 20. 10. pp. 1–6.
- New Economics Foundation 2014: The Happy Planet Index: 2012 Report – A global index of sustainable well-being. – The New Economics Foundation, London. 27 p.
- RADOVANOVIĆ, B. 2013: Well-Being – Resources, Happiness and Capabilities: Theoretical Discussions and the Evidence from the Western Balkans. – *Economic Analysis* 46. 3–4. pp. 152–163.
- REMÉNYI P. (2014): Etnikai változások a Nyugat-Balkánon 1991-2011. – *Balkán és Mediterrán Fórum* 8. 1. pp. 2–14.
- SZIRMAI V. (szerk.) 2015: A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé. – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 480 p.
- THEOFILOU, P. 2013: Quality of Life: Definition and Measurement. – *Europe's Journal of Psychology* 9. 1. pp. 150–162.
- UNDP 2014: Human Development Report 2014 – Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. – United Nations Development Programme, New York. 239 p.
- VARGA K. 2002: Az életminőség értékrendszeri tényezői. – *Társadalomkutatás* 20. 3–4. pp. 217–245.
- VEENHOVEN, R. (1984): Conditions of happiness. – Kluwer Academic, Dordrecht. 434 p.
- VEENHOVEN, R. (2009): How do we assess how happy we are? Tenets, implications and tenability of three theories. – DUTT, A. K.–RADCLIFF, B. (eds.): *Happiness, Economics and Politics: Towards a multi-disciplinary approach*. Edward Elgar, Cheltenham. pp. 45–69.
- WOLFF, H.–CHONG, H.–AUFFHAMMER, M. 2011: Classification, Detection and Consequences of Data Error: Evidence from the Human Development Index. – *Economic Journal* 121. 553. pp. 843–870.
- WU, J. 2013: Landscape sustainability science: ecosystem services and human well-being in changing landscapes. – *Landscape Ecology* 28. pp. 999–1023.